

કેટલાક મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દપ્રયોગો

જયંત કોટારી

૧. અડલે ખાલે વહે

જિનરાજસૂરિકૃત 'શાલિભદ ધન્ના ચોપાઈ' (૨.૩. ૧૬૨૨)માં શાલિભદની રિદ્ધિના વર્ણનમાં નીચેની પંક્તિ આવે છે :

જીહો અડલે ખાલે વહે, જીહો કસ્તૂરી ધનસાર. (૪,૧૧)

સંપાદક અગરચંદ નાહટા ('જિનરાજસૂરિકૃતિકુસુમાંજલિ', સં. ૨૦૧૭) 'અડલે' ના 'તરલ, અવલેહ' એવા અર્થો આપે છે, જે અહીં કોઈ રીતે વેસતા નથી. 'અડલે ખાલે વહે' એ રુદ્ધિપ્રયોગ હોવાનું સમજાય છે. અવઢી ખાઢે વહેવું એટલે ડભરાવું, ઢલકાવું. શાલિભદને ધરે કસ્તૂરી અને કપૂર અંગલેપમાં એટલો વપરાય છે ને ધોવાઈને ખાઢમાં એટલો વહે છે કે ખાઢ એનાથી ડભરાય છે. એ નોંધપાત્ર છે કે આવા રુદ્ધિપ્રયોગ રાજસ્થાની શબ્દકોશ કે રુદ્ધિપ્રયોગકોશમાં નોંધાયેલો નથી.

૨. અડહાડ

જિનરાજસૂરિના 'ગોડી પાર્શ્વનાથ સ્તવન' માં નીચેની પંક્તિઓ આવે છે :

દેવ ઘણાડ દેવલે, ગડડેચા રાય,

દીઠા તે ન સુહાડ રે, ગડડેચા રાય,

ડક દીઠા મન હુલસડ, ગડડેચા રાય,

ડક દીઠા અડહાડ, રે ગડડેચા રાય,

'ઓલાવું' શબ્દ 'ઘડાવું, ઠરવું' એવા અર્થમાં જાણીતો છે. પણ એ અર્થ અહીં નથી એ સ્પષ્ટ છે. 'હુલસડ' (ઢલ્લાસ પામે) ના વિરોધી અર્થનો જ એ શબ્દ હોઈ શકે. નાહટા 'સંકુચિત થવું' એવો અર્થ લે છે. પણ 'ઢલ્લાસ પામે' ના વરાબર વિરોધી અર્થમાં આ શબ્દ નોંધાયેલો મઢે છે. 'દેશીશબ્દસંગ્રહ' 'ઓહુલ્લ' એટલે 'ખિન્ન' અને 'ઓહુલ્લિય' એટલે 'મ્લાન' અર્થ આપે છે. તો અહીં પણ 'એક દેવને જોતાં મન ઢલ્લાસ પામે, એક દેવને જોતાં મન ખિન્ન થાય' એમ અર્થ વરાબર વેસે'.

૩. અડગનાડ

સાધુસુન્દરગણિ (ઈ. ૧૭ મી સદી પૂર્વાર્ધ) કૃત 'ઉત્તિરત્નાકર' (સંપા. મુનિ જિન વિજય)માં 'અડગનાડ' શબ્દ નોંધાયેલો છે તે ધ્યાન રહે છે. એનો સંસ્કૃત પર્યાય એમાં 'અપકર્ણયતિ' અપાયેલો છે.

આ અડગનાઈ તે 'અવગણે' ? 'ઉક્તિત્નાકર' માં સંસ્કૃત પર્યાયો ઘડી કાઢેલા મળે છે અને સંસ્કૃત કોશો 'અપકર્ણયતિ' શબ્દ નોંધતા નથી. પણ 'ઉક્તિત્નાકર' ને 'અવગણે' જ અભિપ્રેત હોય તો સંસ્કૃત 'અવગણયતિ' એ ન આપી શકે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. વીજી વાજુથી, 'અવગણે' નું જૂનું રૂપ 'અડગણઈ' હોય અને એ જ 'અવગણયતિ' પરથી આવે, 'અડગનાઈ' નહીં. 'અટલે' 'અડગનાઈ' એ 'અડગણઈ' થી જુદો શબ્દ હોવાનો સંભવ રહે છે. એનો 'અપકર્ણયતિ' એ પર્યાય આપવામાં આવ્યો છે તો તેનો અર્થ 'સાંભળે' નહીં, ધ્યાનમાં ન લે' એવો અભિપ્રેત હોવાનું સંભવિત છે.

૪. અડગડ, ડગડ

'ઉક્તિત્નાકર' માં 'અડગડ-મૂગડ' અને 'ડગડમૂગડ' એ શબ્દો નોંધાયેલા છે અને એનો પર્યાય 'અવાડ્મૂકઃ' આપવામાં આવ્યો છે. દેખીતી રીતે જ 'ઠગોમૂગો' એ દ્રિશ્વ શબ્દ છે. એનો અર્થ તો 'મૂગો' જ. 'ઠગો' ને 'અવાડ્' પરથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય ?

અડગડ કે ડગડ શબ્દ એકલો પણ 'મૂગો' ના અર્થમાં વપરાયો છે. જેમકે,

અડગી અચ્છિ, સખિ ઇખિ મ-ન આલ, (વિનયચંદસૂરિકૃત 'નેમિનાથ -ચતુષ્પદિકા',
ઈ. ૧૩ મી સદી ઉત્તરાર્ધ)

ગુરે ભળિંડ - મ વચ્છ ! ડગડ રહિ કો કાંઈ નહીં કહઈ (તુરણપ્રભસૂરિકૃત
'ષટ્કાવશ્યક-બાલાવબોધ', ર. ઈ. ૧૩૫૫)

વીજા ઉદાહરણ પરત્વે સંપાદક પ્રવોધ પંડિતે 'Agitated, alarmed' એવો અર્થ આપ્યો છે. પણ ત્યાં વીજા સાધુએ દડવડાવતાં ચેલો લાગણીના આવેશમાં આવી ધ્રુસકાં ભરે છે ત્યારે ગુરુ એને 'વત્સ, રડ નહીં. મૂગો રહે' એમ કહે છે તેવો અર્થ લેવાનો છે.

૫. અઘાડો

'અઘાડો' શબ્દ કુસ્તી, વ્યાયામ કે સ્પર્ધા માટેની જગ્યાના અર્થમાં જાણીતો છે. સં. 'અક્ષપાટક' પરથી એ ઠુતરી આવ્યો છે. 'ઉક્તિત્નાકર', 'અક્ષપાટક' એવો પર્યાય આપી 'અઘાડડ' શબ્દ નોંધે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના બેત્રણ પ્રયોગો આ સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે.

પાર્થુ એકુ દલ કોડિ વિહાડડ,

ઈણિ સ્યડં કોડિ મિલડિ ન અઘાડડ ૨.૫૩

(શાલિસૂરિકૃત વિરાટપર્વ, ઈ. ૧૪૨૨ પહેલાં)

સંપાદકો ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને કનુભાઈ શેઠ 'અઘાડડ' નો અર્થ 'મલ્લયુદ્ધમાં' અને 'ગુર્જર રાસાવલી' ના સંપાદકો (ઠાકોર, દેસાઈ, મોદી) 'a wrestling ground' એમ અર્થ આપે છે. આમાં કુસ્તી કે કુસ્તીનું મેદાન એવો અર્થ અભિપ્રેત હોય તો તે યોગ્ય નથી. સર્વ પ્રકારની શૌર્યસ્પર્ધામાં પાર્થનો તોલે કોઈ ન આવે એમ જ અર્થ હોઈ શકે. પાર્થ કુસ્તીબાજ નથી, બાળાવલ્લી છે.

‘ગુર્જર-રામાવલી’ માં અન્ય ત્રણેક સ્થાને આ શબ્દ વપરાયેલો છે :
 તુમ્હિ મંડાવડ નવડ અઘાડડ, નવનવ ધંગિ પુત્ર રમાડડ. ૪.૧
 રાધાવેધુ કરીડ દિઘાડડ, તિસડ ન કોઈ તીળ અઘાડડ. ૪. ૮
 ડમ પરીક્ષા હુઈ અઘાડડ, તીંછે અરજુનુ ચડીડ પવાડડ ૪.૨૦
 (શાલિભદ્રસૂરિકૃત પંચપાંડવચરિત્રરાસ, ૧. ર્. ૧૩૫૪)

અહીં પ્રસંગ કૌરવ-પાંડવોની શસ્ત્રવિદ્યાની પરીધાનો છે. તેથી ‘અઘાડડ’ એટલે ‘શૌર્યસ્પર્ધા’ એવો અર્થ વધે સ્પષ્ટ છે. ‘શૌર્યસ્પર્ધાનું સ્થાન’ એવો અર્થ પણ લઈ શકાય.

વધારે રસપદ છે તે તો ‘અઘાડડ’ ના વીજા વે પ્રયોગો. ‘ઘડાવશ્યક -વાલાવબોધ’ માં ચૈત્યવર્ણનના પ્રસંગ દ્વારે દ્વારે અઘાડામંડપ સાથે પ્રેધામંડપ હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. સંપાદક પ્રવોધ પંડિતે ‘અઘાડામંડપ’ નો અર્થ ‘pavilion’ આપ્યો છે તે તો દેખીતી રીતે જ ભૂલભરેલો છે. પણ અહીં ‘અઘાડામંડપ’ એટલે ‘શૌર્યસ્પર્ધાનું સ્થાન’ એવો અર્થ હોવા કરતાં ‘રમતનું સ્થાન, ક્રીડાભૂમિ’ એવો હોવા વધારે સંભવ છે. ચૈત્યમાં શૌર્યસ્પર્ધા હોઈ શકે ? નરસિંહ મહેતાના એક પદમાંનો ‘અઘાડો, શબ્દનો પ્રયોગ આ સંદર્ભમાં ઉપયોગી નીવડે તેવો છે :

વંદાવનમાં રચ્યો અઘાડો, નાચે ગોપી ગોવાલ. ૫૪.૧

(નરસિં મહેતાનાં પદ, કે. કા. શાસ્ત્રી)

‘અઘાડો’ શબ્દ અહીં ‘શૌર્યસ્પર્ધા’ ના અર્થમાં નથી તે સ્પષ્ટ છે. ગોપી-ગોપાલ નૃત્ય કરે છે, એટલે ‘ક્રીડાભૂમિ’ એવો અર્થ જ લેવાનો રહે. ‘ઘડાવશ્યક - વાલાવબોધ’ માં પણ ‘નૃત્યાદિ ક્રીડાઓનું સ્થાન’ એવો અર્થ બંધ વેસે. આ ‘અઘાડો’ શબ્દનો જરા જુદો પડતો પ્રયોગ ગણાય.

૬. અછિવડું, અછીડું

‘અછડું’, ‘છડું’ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં વ્યાપકપણે મળતાં ક્રિયારૂપો છે, પણ ‘ઉક્તિરત્નાકર’, ‘અછિવડું’ એવું વિધ્યર્થકદંતનું અને ‘અછીડું’ એ કર્મણિનું રૂપ નોંધે છે એ વિરલપણે પ્રાપ્ત રૂપો છે. ‘અછિવડું’ નો પર્યાય ‘સ્થાતવ્યમ્’ ‘હોવું, રહેવું’ અપાયો છે અને ‘અછીડું’ નો પર્યાય સ્થોયમાનમ્ (‘થવું, રહેવાવું, રખાવું’) આપવામાં આવ્યો છે.

૭. અછૂતડ

‘અછૂત’ શબ્દ ‘અસ્પૃશ્ય, હલકી જાતિનો માણસ’ એ અર્થમાં સૂચ્ય જાણીતો છે. ‘ઉક્તિરત્નાકર’ માં ‘અછૂતડ’ શબ્દ જુદા અર્થમાં હોય એમ સમજાય છે. એમાં પર્યાય ‘અછ્છુપ્ત’ અપાયેલો છે, જેનો અર્થ ‘અસ્પૃષ્ટ’ થાય. પણ ‘મંડલડ’, ‘છોતિ’, ‘અછૂતડ’ એમ શબ્દક્રમ છે ને ‘ઉક્તિરત્નાકર’ માં શબ્દ કયા જૂથમાં મુકાયો છે તેમાંથી કેટલીક વાર એના અર્થની ચાવી મળે છે. અહીં ‘મંડલડ’ નો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ ‘અછૂતડ’ સમજીએ એનો અર્થ ‘સ્પર્શદોષના અભાવવાળો, નિર્મલ’ એમ કરવો જોઈએ. ‘છોતિ’ નો અર્થ ‘સ્પર્શદોષ’ થાય જ છે.”

૮. કટરિ

‘અનુસંધાન’ : ૧ માં હરિવલ્લભ ભાયાળીએ નોંધેલા પ્રાકૃતના આશ્ચર્યવાચક ‘કટરિ’નો જૂનો ગુજરાતીમાં પણ એક પ્રયોગ સાંપડે છે :

કટરિ ગંભીરિમા, કટરિ વય - ધીરિમા,

કટરિ લાવન્ન - સોહમ્મ જાય,

કટરિ ગુણ-સંચિયં, કટરિ ઇંદિય જયં,

કટરિ સંવેગ - નિલ્લેય-રંગ. ૩૭-૩૮.

(મેરુનન્દનગણિકૃત ‘જિનોદયસૂરિ વિવાહલઠ, ર. ઈ. ૧૩૭૬ પછી)

‘ऐतिहासिक जैन काव्य संग्रह’ ના સંપાદક અગરચંદ નાહટાએ ‘કટરિ’નો અર્થ ‘આશ્ચર્ય’ અને પ્રશંસાવોધક અવ્યય ‘एम आपेलो ज छे. ‘अहो गांभीर्य’ । ए प्रकारना आ उद्गारो होवानुं देखाय छे.’

પૂરક નોંધ

૧. ‘માં કરમાયું’ જેવામાં ‘કરમાવું’ જેમ, ‘ઓલાવું’ નો લાક્ષણિક અર્થ ‘નિસ્તેજ’ થવું લઈએ તો અર્થ કદાચ બેસે. ઓહુલ્લ - ને મૂઠ્ઠ તરીકે લેતાં પણ અર્થ ઘટે છે. ઓહુલ્લ - ના મૂઠ્ઠમાં અવ : ફુલ્લ - ‘કરમાવું’ છે. અપભ્રંશસાહિત્યમાં તે વપરાયો છે. જેમ કે સ્વયંભૂકૃત ‘પેડમચરિટ’માં, પુષ્પદંતકૃત ‘મહાપુરાણ’માં. ત્યાં ‘મુખ’નું તે વિશેષણ છે. ટીકાકારે ‘મ્લાન’, ‘સુકાયેલું’ અર્થ કરેલ છે. ઓહુલ્ - એવો પાટ લિપિદોષ જણાય છે. ઓહુર - પણ મળે છે. વિશેષ માટે જુઓ રત્ના શ્રીયન્ ‘Des'ya and Rare Words, પૃ. ૬૧, ૬૨.

૨. નામધાતુ અવકર્ણય - ‘ધ્યાનમાં ન લેવું’ બાળની ‘કાદંબરી’માં વપરાયાનું પોનિઅર વિલિઅમ્સે નોંધ્યું છે.

૩. મેં ‘અનુશીલનો’ (૧૯૬૫, પૃ. ૯૩-૯૫)માં અડગડ, ડગા વિશે નોંધ આપેલી છે. તેમાં પ્રાકૃત, જૂની તથા મધ્યકાલીન ગુજરાતીના ૧૧મીથી ૧૭મી શતાબ્દીમાં મળતા પ્રયોગો, તથા મરાઠી પ્રયોગની નોંધ લીધી છે. ‘અનુસંધાન’ના પ્રસ્તુત અંકમાં જ કનુભાઈ શેટ સંપાદિત ‘સુભદ્રાસતિ- ચતુષ્પદિકા’ (૧૩મી સદી)માં પણ આ શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે :

‘અડગી આહુ ન વોલિસિ માએ’ (કડી ૩૪).

૪. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ કવિ હરિદાસના મુખ-પરંપરામાં પણ મળતા એક ધોલમાં ‘કીડાભૂમિ’ (રાસક્રીડા માટેની રંગભૂમિ) એવા અર્થમાં ‘અઘાડો’નો પ્રયોગ મળે છે :

‘એક રત્ન્યો અઘાડો રે, સજ્જ થયા પોતે ’

(સંદર્ભ કૃષ્ણ-ગોપીઓની રાસલીલાનો : જુઓ ‘હરિ વેળ વાય છે રે હો વંનમાં’, પૃ. ૭૪, કડી ૨).

૫. સં. ‘હ્રુત્-’, પ્રા. હ્રુત્- = ‘સ્પૃષ્ટ’, પછીથી, ‘દૂષિત સ્પર્શવાળું’. પ્રાકૃતમાં પણ હ્રુત્તિ ‘અશૌચ’ એવા અર્થમાં વપરાયેલો છે, જેના પરથી જૂ. ગુજ. ‘છોત્તિ’, હિં. ‘હૂત’ થયા છે. ‘અહૂત’ શબ્દ ‘અસ્પૃષ્ટ’ (હિં. ‘અહૂતા’), તેમ જ ‘અસ્પૃશ્ય’ (હિં. અહૂત) બંને અર્થમાં રૂઢ છે. ‘હૂતાહૂત’ માં ધાત્વર્થ જલવાયો છે. પ્રસ્તુત નોંધ ક્રમાંક ૭માં પણ ‘અહૂત’ ‘અસ્પૃશ્ય’ એ અર્થમાં હોવાની શક્યતા છે.

૬. એ જ પ્રમાણે ‘વપુરિ’નો પ્રયોગ પણ પ્રાચીન ગુજરાતીમાંથી ટાંકી શકાય. ‘અનુસંધાન’ના પ્રસ્તુત અંકમાં રમણીક શાહ સંપાદિત ‘ધમસૂરિ-વારહનામડે’માં ૩૫માં કડીનું પહેલું ચરણ આ પ્રમાણે છે. ‘વાપુરિ સહઈ કુસુંભડીય.’ આથી મેં સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિ પણ સમર્થિત થાય છે.

– હ. ભાયાળી